

فصل سوم

مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی

مدرس: محمدعلی مولائی

با استفاده از کتاب مبانی فلسفی و روش شناسی اقتصاد نوشته محمدجواد توکلی انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

اهداف

این فصل در صدد تبیین مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی است. مبانی یاد شده بیان کننده دریچه نگاه به ماهیت، شرایط، منابع و اعتبار معرفت اقتصادی است.

اهداف رفتاری: انتظار آن است که دانشجو پس از مطالعه این فصل بتواند توضیحی برای مطالب زیر داشته باشد:

- ✓ ماهیت معرفت اقتصاد اسلامی
- ✓ شرایط تحقق شناخت در اقتصاد اسلامی
- ✓ منابع شناخت در اقتصاد اسلامی
- ✓ ملاک اعتبار شناخت ها در اقتصاد اسلامی

مقدمه

معرفت شناسی اقتصاد اسلامی: بخشی از فلسفه اقتصاد اسلامی است که به تجزیه و

تحلیل ماهیت، شرایط، منابع و اعتبار شناختها در اقتصاد اسلامی می پردازد.

- این تحلیل میتواند به صورت **پسینی** به ارزیابی تلقی اقتصاددانان مسلمان از معرفت اقتصاد اسلامی بپردازد و یا به شکلی **پیشینی** رویکرد صحیح نسبت به شناختهای معتبر در اقتصاد اسلامی را بیان کند.
- در هر دو حالت هدف آنست که: **در دانش اقتصاد اسلامی چه چیزی به عنوان معرفت و شناخت معتبر تلقی می شود؟**
- در معرفت شناسی اقتصاد اسلامی برخی از دوگانها در حوزه تلقی اقتصاددانان مسلمان نسبت به معرفت اقتصاد اسلامی مطرح است.
 - در حوزه ماهیت معرفت اقتصاد اسلامی تفکیک مذهب و علم اقتصاد اسلامی در ادبیات اقتصاد اسلامی مطرح است.
 - در زمینه منابع معرفت اقتصاد اسلامی به طور عمده **تمرکز بر منابع نقلی** است تحلیل چندانی در مورد جایگاه تجربه در اقتصاد اسلامی نشده است.
 - در مورد اعتبار معرفت اقتصاد اسلامی تحلیل خاصی جز تحلیلهای عام مطرح شده در معرفت شناسی اسلامی از جمله واقع گرایی در زمینه صدق و مبنای گروهی در زمینه توجیه معرفت اقتصادی به چشم نمی خورد.

چیستی و زمینه های بحث از مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی

مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی به عنوان یکی از مبانی فلسفی اقتصاد اسلامی، نشان از **پایه ای ترین برداشتها در زمینه شناختهای معتبر در اقتصاد اسلامی است.**

مبانی یاد شده مشتمل بر گزاره های خبری (توصیفی) است که ماهیت، شرایط، منابع و اعتبار شناختها در اقتصاد اسلامی را آشکار می کند و در بجه ورود به نظریه پردازی در اقتصاد اسلامی به شمار می آید.

وقتی از مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی سخن گفته می شود، توجه ما به مبانی خاص این رشته است و ناظر بر مبانی عام معرفت شناختی نیست. البته گاه مبانی معرفت شناسی اقتصاد اسلامی، همان مبانی معرفت شناسی عام اسلامی است که با توجه به اقتضائات خاص اقتصاد اسلامی جلوه ویژه ای می یابد.

تعیین مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی نیز همانند معرفت شناسی اقتصاد مستلزم توجه به چهار محور **چیستی**، شرایط حصول، منابع و ملاک اعتبار شناختهای اقتصاد اسلامی است.

چند پرسش قابل طرح:

- ✓ آیا گزاره های اقتصاد اسلامی هویتی اثباتی، هنجاری یا ترکیبی دارند؟
- ✓ آیا شناختها در اقتصاد اسلامی ارزش باراند؟
- ✓ ملاک اسلامی بودن شناختها در اقتصاد اسلامی چیست؟
- ✓ منابع شناخت در اقتصاد اسلامی کدامند؟
- ✓ ...

چیستی و زمینه های بحث از مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی

مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی

حوزه های مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی	عرصه های قابل طرح
چیستی و قلمرو اقتصاد اسلامی	تعریف اقتصاد اسلامی
	قلمرو مطالعات اقتصاد اسلامی
	تفکیک مکتب ، نظام و علم اقتصاد اسلامی
	ماهیت قوانین و سنن الهی در اقتصاد اسلامی
شرایط تحقق معرفت اقتصاد اسلامی	شرایط عینی تحقق
	رابطه با نام گرایی
منابع معرفت اقتصاد اسلامی	منابع شناخت
ملاک اعتبار معرفت اقتصاد اسلامی	رابطه شناخت ها با واقعیت
	نسبت شناخت ها با مبانی و یکدیگر
	ملاک اسلامی بودن

ماهیت و قلمرو اقتصاد اسلامی

تعریف اقتصاد اسلامی

پژوهشگران مسلمان تعاریف مختلفی از اقتصاد اسلامی ارائه کرده اند. فاروقی (۲۰۱۵) با بررسی تعاریف اقتصاد اسلامی ، تعاریف یاد شده را در چهار گروه تعاریف ناظر به **اصول** ، **اهداف** ، **راهکارهای اقتصادی اسلام** و **همچنین رفتار شناسی انسان مسلمان** جای می دهد.

- گروهی اقتصاد اسلامی را عهده دار مطالعه ، استخراج و به کارگیری گزاره ها و اصول اسلامی در اقتصاد می دانند.
 - گروهی دیگر اقتصاد اسلامی را مطالعه در زمینه دستیابی به اهداف اسلامی در اقتصاد (همانند فلاح و مقاصد شریعت) می دانند.
 - در برخی دیگر از تعاریف ، اقتصاد اسلامی به عنوان مطالعه پیرامون مشکلات اقتصادی و راه های حل آن در اسلام معرفی شده است.
 - برخی نیز اقتصاد اسلامی را به عنوان مطالعه رفتار انسان (انسان مسلمان) در انتخاب و تصمیم گیری قلمداد کرده اند.
- برای تکمیل دستبندی فاروقی باید **دسته پنجمی** را نیز به تعاریف مطرح شده افزود. این دسته شامل **تعاریف ترکیبی** است که در آن اقتصاد اسلامی متکفل بررسی **مشکلات** ، **اهداف** ، **رفتار ها** و **ندابیر** اقتصاد اسلامی می باشد.

ماهیت و قلمرو اقتصاد اسلامی

تعاریف اقتصاد اسلامی

مطالعه اهداف اسلام در حوزه اقتصاد

- اقتصاد اسلامی راهی است که اسلام مایل است در زندگی اقتصادی در راستای تحقق عدالت دنبال شود
- اقتصاد اسلامی دانش و کاربرد موازین و قواعد شریعت (قوانین اسلامی الهی) است که مانع از بی عدالتی در تحصیل و دسترسی به منابع مادی با هدف تأمین رضایت خاطر افراد و قادر نمودن آنها برای عمل به تعهدات شان در برابر خدا و جامعه است
- اقتصاد اسلامی بخشی از دکرترین اجتماعی اسلام است که به بررسی مشکلات انتخاب در مواجهه با عدم اطمینان و کمیابی منابع با هدف تقویت فلاح در یک چهارچوب کل گرایانه می پردازد

مطالعه انتخاب های انسان مسلمان

- اقتصاد اسلامی مطالعه رفتار اقتصادی مسلمانان واقعی در جامعه از دکرترین های اسلامی برآمده از قرآن، سنت، اجماع و قیاس پایبند می باشند
- اقتصاد اسلامی مطالعه رفتار مسلمان نمونه در یک جامعه اسلامی مدرن است

مطالعه چگونگی دستیابی به اهداف اسلامی در اقتصاد

- اقتصاد اسلامی علمی است که به مطالعه چگونگی تأمین نیاز های انسان، در سطح فردی و جمعی، به کارگیری منابع بر اساس چهارچوب اصول اسلامی می پردازد
- اقتصاد اسلامی دانشی است که به تحقق خوشبختی انسان از طریق تخصیص و توزیع منابع کمیاب به شکلی هماهنگ با مقاصد (شریعت) کمک می کند، بدون اینکه محدودیت غیرضروری برای آزادی فردی ایجاد کند، باعث بروز عدم تعادل های مستمر اقتصاد کلان و اکولوژیکی شود و یا به تضعیف خانواده و استحکام روحیه اخلاقی جامعه بیانجامد
- اقتصاد اسلامی و روش و برنامه عملی اسلام برای تغییر وضع نامطلوب اقتصادی، ساماندهی روابط اقتصادی و ایجاد روابط صحیح اقتصادی است

مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی

7

ماهیت و قلمرو اقتصاد اسلامی

ادامه ی تعاریف اقتصاد اسلامی

مطالعات مشکلات اقتصادی و راه حل هایش از نگاه اسلامی

- اقتصاد اسلامی رشته علمی است که به دنبال تجزیه و تحلیل نظری-تجربی واقعیت های اقتصادی شناخته شده و امکانات اقتصادی ممکن، در پرتو اصول اسلامی عاری از استعمار، به منظور کشف کارآمدترین ابزارهای تقویت تولید، توزیع عادلانه آن و مصرف متعادل از نقطه نظر کاهش مشکلات اقتصادی تسهیل و زیبا نمودن زندگی انسان برای صلح، تمول و توسعه تمامی انسان ها می باشد

- اقتصاد اسلامی به مطالعه منابع کمیاب و توسعه آنها به منظور تأمین نیازهای انسان بر اساس قواعد اسلامی می پردازد

مطالعه مشکلات اهداف رفتارها و تدابیر اقتصادی اسلامی

- اقتصاد اسلامی مشتمل بر اقتصاد تشریحی شامل دو بخش نظام اقتصادی (وضعیت اقتصادی مطلوب ارزیابی وضعیت اقتصادی موجود) و احکام اقتصادی (احکام تکلیفی و وضعی) اقتصاد تحلیلی (تجزیه و تحلیل رفتار اقتصادی افراد به منظور دستیابی به قدرت پیش بینی) اقتصاد تدبیری (تدابیر مبتنی بر قواعد اقتصاد تشریحی جهت بهبود وضعیت اقتصادی جامعه) است

- اقتصاد اسلامی مشتمل بر مکتب ، نظام و علم اقتصاد اسلامی می باشد. مذهب اقتصادی اسلام مشتمل بر قواعد کلی اسلام برای تنظیم روابط اقتصادی در سه حوزه تولید ، توزیع و مصرف در جهت رفع دشواری ها و دستیابی به هدف های اقتصادی است.

نظام اقتصادی اسلام مجموعه نظام مند از رفتارها و روابط اقتصادی مطلوب در جهت هدف های مورد نظر اسلام است. علم اقتصاد اسلامی نیز دانشی است که « هدف آن شناسایی راه های تحقق وضعیت اقتصادی مطلوب اسلامی مستنبط است ».

مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی

8

ماهیت و قلمرو اقتصاد اسلامی

در تعاریف اقتصاد اسلامی چند مولفه مهم اشاره شده است:

- نخست ، اقتصاد اسلامی به عنوان دانشی **تبیینی - تدبیری** از یک سو به دنبال تبیین قانونمندی های اقتصادی و از سوی دیگر در صدد ارائه راهبردها و راهکار های اسلامی برای حل مشکلات اقتصادی و دستیابی به اهداف اقتصادی مطلوب از نگاه اسلام همچون رفاه و عدالت اقتصادی است.
- دوم ، در رویکرد اسلامی ، اهداف اقتصادی ، اهداف نهایی **نیستند** بلکه تحقق اهداف اقتصادی باید زمینه را برای تحقق اهداف **فرهنگی ، سیاسی و اجتماعی** اسلام همچون فلاح و تحقق خلیفه الهی بشر فراهم کنند. بر این اساس ، افزایش سطح رفاه هدف غایی در اقتصاد اسلامی نیست تامین رفاه باید انسان را در مسیر هدف از خلقت اش قرار دهد که همان **قرب الهی و تحقق خلیفه الهی** است.
- سوم ، نقطه تمایز اساسی اقتصاد اسلامی از اقتصاد متعارف این است که با **استفاده از منابع اسلامی** راهبرد های **اسلامی** برای حل مشکلات اقتصادی استخراج و تدوین می شود.

قلمرو مطالعات اقتصاد اسلامی

اقتصاد اسلامی تنها عهده دار بررسی تولید و توزیع ثروت و یا رفتارهای اقتصادی **نیست**؛ بلکه بررسی **چگونگی تحقق اهداف اجتماعی** همچون تقویت خانواده نیز در قلمرو اهداف مطالعاتی آن قرار می گیرد. در این صورت اقتصاد اسلامی گسسته از **جامعه شناسی و علوم تربیتی** اسلامی نخواهد بود.

ضرورت بین رشته ای بودن مطالعات اقتصاد ریشه در این امر نیز دارد که واقعیت اقتصادی مستقل از واقعیت سیاسی ، فرهنگی و اجتماعی نیست. بررسی تحقق اهداف اقتصادی بدون توجه به اهداف و قیود غیراقتصادی امکان پذیر نیست. اقتصاد اسلامی را می توان دانشی دانست که به بررسی سازوکار خلق و توزیع کارآمد ، عادلانه و پایدار ثروت به شکلی سازگار با نظام ولایی توزیع قدرت ، نظام اجتماعی خانواده محور و نظام فرهنگی عبودیت محور می پردازد.

یکی از مسائل مهم در تعیین قلمرو اقتصاد اسلامی ، تعیین نسبت آن با **فقه اقتصادی** است. فقه اقتصادی رویکردی **حقوقی** به مسائل اقتصادی دارد. در فقه اقتصادی ، حکم موضوعات اقتصادی با مراجعه به منابع اسلامی استنباط می شود. هرچند اقتصاد اسلامی از یافته های فقه اقتصادی استفاده می کند ، اما **هم معنای آن نیست**. اقتصاد اسلامی هویتی **تبیینی-تجویزی** دارد. تجویزهای **اقتصاد اسلامی کلی تر و زیربنایی تر** از تجویزهای فقه اقتصادی است

تفکیک مکتب، نظام و علم اقتصاد اسلامی

- تفکیک مکتب، نظام و علم اقتصاد اسلامی توسط اقتصاددانان مسلمان به پیروی از شهید صدر :**
- **مکتب اقتصادی** به طور عمده هویتی هنجاری دارد که ناظر به قواعد اساسی زندگی اقتصادی بر مبنای عدالت و راهبردهای پذیرفته شده (یا تجویزی) برای حل مشکلات اقتصادی می باشد.
 - **علم اقتصاد اسلامی** نیز هویتی اثباتی دارد و به تبیین پدیده های اقتصادی در چارچوب مکتب اقتصادی اسلام می پردازد.
 - **نظام اقتصادی** اسلام در مفاهیم متعددی همچون جلوه عینی مکتب اقتصادی اسلام، مجموعه نظام مندی از رفتارها و روابط اقتصادی مطلوب و ترتیبات نهادی برای تحقق اهداف مکتب اقتصادی اسلام به کار رفته است.

انس زرقا (۲۰۰۳) اقتصاد اسلامی را دارای دو بخش مطالعه نظام اقتصادی اسلام و تحلیل اقتصادی اسلامی می داند.

- **مطالعه نظام اقتصادی اسلام** دارای هویتی هنجاری است و می گوید در رویکرد اسلامی، زندگی اقتصادی جامعه چگونه باید باشد.
- **تحلیل اقتصادی اسلامی** به تحلیل نهادها و رویدادهای زندگی اقتصادی جوامع به شکل عام (نه فقط جامعه اسلامی) و تبیین علل و عوامل اثرگذار بر آن می پردازد.
- ✓ **نکته:** آنچه شهید صدر **مکتب اقتصادی** اسلام می نامد، نشان از جهت گیری های کلی اسلام برای سازماندهی اقتصاد جامعه است؛ چیزی که در تعبیر **زرقا نظام اقتصادی** اسلام نامیده شده است.

مکتب اقتصاد اسلامی

- ✓ شهید صدر، **مکتب اقتصادی** را روشی می داند که «جامعه آن را برای **زندگی اقتصادی** و **حل مشکلات عملی** اش برمی گزیند». به نظر ایشان، «مکتب اقتصادی مشتمل بر قواعد اساسی در زندگی اقتصادی است که به اندیشه **عدالت اقتصادی** مرتبط است».
- ✓ در تحلیل شهید صدر گزاره های مکتب اقتصاد **هویتی ارزشی** دارند و در صدد ارزیابی میزان تحقق عدالت است.
- ✓ به نظر ایشان، مباحث مربوط به آزادی اقتصادی، لغو بهره و ملی کردن ابزار تولید **متعلق به مکتب اقتصاد** است؛ زیرا این مباحث با اندیشه عدالت مرتبط اند. در مقابل، مباحثی همچون قانون عرضه و تقاضا، یا قانون دستمزدهای آهنین، قوانین علمی اند که به دنبال ارزش گذاری پدیده های اقتصادی نیستند و به **علم اقتصاد** تعلق دارند.
- ✓ **مکتب اقتصادی اسلام** مشتمل بر قواعد کلی اسلام برای تنظیم روابط اقتصادی در سه حوزه **تولید، توزیع و مصرف** در جهت رفع دشواری ها و دستیابی به هدف های اقتصادی است. بر اساس این رویکرد، نظام اقتصادی اسلام تبلور عینی مکتب اقتصادی اسلام است.

مکتب اقتصاد اسلامی

مکتب اقتصادی اسلام حاوی مباحثی در زمینه **اهداف** اقتصاد اسلامی، **ساختارهای نهادی** مطلوب در اقتصاد اسلامی و **قواعد کلی اسلام** برای تنظیم روابط اقتصادی و حل مشکلات اقتصادی می باشد.

- شهید صدر مکتب اقتصادی اسلام را دارای دو بخش **ثابت** و **متغیر** می داند. او از وجود **منطقه الفراغ** در زمینه بخش **متغیر** سخن می گوید. این تفکیک، زمینه ساز تفکیک بین دو بخش **کشفی** و **تاسیسی** مکتب اقتصاد اسلامی است.
- بخش **ثابت** مکتب اقتصادی اسلام با استفاده از روش **کشفی** از منابع دینی استخراج می شود. برای این بخش قوانین **ثابت** و **غیرقابل تغییری** وضع شده است.
 - بخش **متغیر** مکتب اقتصادی اسلام، بخش خالی (منطقه الفراغ قانون گذاری اقتصادی) در مکتب اقتصادی است که **دولت** یا **ولی امر**، عهده دار پرکردن آن بر اساس اقتضائات اهداف عمومی اقتصاد اسلامی و شرایط زمانی است.
- ✓ **نکته:** قانون گذاری در بخش متغیر مکتب اقتصادی تا حدود زیادی به مفهوم **تدوین سیاست ها و برنامه های اقتصادی** نزدیک است؛ چرا که قوانین یادشده **دائمی نیستند** و با توجه به اقتضائات حکومتی وضع می شوند.

علم اقتصاد اسلامی

- ✓ شهید صدر **علم اقتصاد** و همچنین **علم اقتصاد اسلامی** را عهده دار « تبیین زندگی اقتصادی، پدیده ها و رویدادهای آن؛ و تبیین رابطه بین این پدیده ها و رویدادها با اسباب و عوامل ایجاد کننده آن » می داند.
- ✓ به نظر شهید صدر گزاره های علم اقتصاد، **هویتی اثباتی** داشته و بدون ارزش داوری تنها به دنبال **تبیین** واقعیت می باشند.
- ✓ در زمینه موضوع علم اقتصاد اسلامی؛ بنا به رویکرد رایج، موضوع علم اقتصاد اسلامی پدیده اقتصادی موجود در جامعه اسلامی است، ولی رویکرد دوم این است که اقتصاد اسلامی به واسطه هویت جهانی اش، مختص به جامعه اسلامی نیست. برخی پژوهشگران اقتصاد اسلامی، امکان تحقق هر دو رویکرد فوق را با تمایز میان علم اقتصاد اسلامی **مطلق** و **مقید** مطرح کرده اند.
- موضوع علم اقتصاد اسلامی **مطلق**، جامعه انسانی است.
- موضوع علم اقتصاد اسلامی **مشروط** نیز جامعه اسلامی قلمداد شده است

نظام اقتصادی اسلام

تعاریف و کارکردهای متفاوت نظام اقتصاد اسلامی

- نظام اقتصاد اسلامی شکل عینی و اجتماعی مکتب اقتصادی اسلام است .
 - ❖ در این رویکرد ، مکتب اقتصاد اسلامی ساختاری کلی شامل مجموعه ای از ارزش هاست که رفتارهای اقتصادی مبتنی بر آنها شکل می گیرد .
- نظام اقتصادی اسلام «مجموعه ای نظام مند از رفتارها و روابط اقتصادی مطلوب در جهت هدف های مورد نظر اسلام» است .
 - ❖ در مقابل ، مکتب اقتصادی اسلام مشتمل بر قواعد کلی اسلام برای تنظیم روابط اقتصادی در سه و حوزه تولید ، توزیع و مصرف در جهت رفع دشواری ها و دستیابی به هدف های اقتصادی است.
 - ❖ علم اقتصاد اسلامی نیز دانشی است که « هدف آن شناسایی راههای تحقق وضعیت اقتصادی مطلوب اسلامی مستنبط است .»

نظام اقتصادی اسلام

تعاریف و کارکردهای متفاوت نظام اقتصاد اسلامی

- نظام اقتصادی اسلام مجموعه ای از ترتیبات نهادی و سازوکارهایی است که براساس آن مکتب اقتصادی اسلام به تخصیص منابع مبادرت می ورزد.
 - ❖ نظام اقتصادی اسلام نوعی سازمان دهی خاص است که چارچوب های کلی اقتصادی از جمله حدود مالکیت ها و تخصیص منابع را در راستای اصول مکتب مشخص می کند.
- مولفه های اصلی نظام اقتصادی شامل چند عنصر اساسی است:
- ✓ ساختار تصمیم گیری کلی و مقوله تمرکز یا عدم تمرکز
 - ✓ سازوکار اطلاع رسانی و هماهنگی
 - ✓ سازماندهی مالکیت و تخصیص منابع
 - ✓ وجود انگیزه های مادی و غیر مادی برای فعالیت های اقتصادی
 - ✓ نقش دولت و مقوله آزادی اقتصادی

نظام اقتصادی اسلام

تعاریف و کارکردهای متفاوت نظام اقتصاد اسلامی

□ نظام اقتصادی از تطبیق مکتب (مذهب) اقتصادی بر شرایط زمانی و مکانی گوناگون به دست می آید.

در این رویکرد هر اقتصادی مبتنی بر دو جنبه اساسی دانسته شده است:

- ✓ جنبه **ثابت** که بر اصول ثابت و اساسی مشتمل بوده و مکتب نامیده می شود.
- ✓ جنبه **متغیر** که مشتمل بر ابزارها، برنامه ها و روش هایی است که نظام اقتصادی از آنها برای اعمال اصول مکتب اقتصادی و محقق کردن آنها استفاده می کند.

علم اقتصاد به تحلیل پدیده های اقتصادی به منظور کشف قوانین حاکم بر آنها می پردازد. مکتب اقتصادی فلسفه عام و ارزش هایی می باشد که نظام اقتصادی مبتنی بر آنهاست. برخی طرفداران این تقسیم معتقدند که اسلام مکتب اقتصادی و نظام اقتصادی دارد؛ اما علم اقتصاد اسلامی هنوز پدید نیامده است. از نظر آنها، **نظام اقتصادی اسلام تبلور عینی مکتب اقتصادی اسلام است.**

نظام اقتصادی اسلام

اگر نظام اقتصادی (به مفهوم پدیده بیرونی) شکل **عینی** مکتب اقتصادی در یک شرایط زمانی و مکانی خاص دانسته شود، نظریه **نظام اقتصادی زیر بخش** نظریه **مکتب اقتصاد اسلامی** می شود.

براین اساس، مکتب اقتصادی اسلام در تطبیق بر شرایط زمانی و مکانی می تواند حاوی رویکردهای متمایزی برای حل مشکلات اقتصادی جامعه باشد؛ هرچند که نباید از عناصر **ثابت مکتب اقتصادی اسلام** نیز غفلت کرد.

آیه الله حائری بیان کرده اند از نظر شهید صدر: «**علم اقتصاد اسلامی پس از نظام اقتصاد اسلامی جریان پیدا می کند**»

رابطه متقابل مکتب و علم اقتصاد اسلامی

کارکردهای **مکتب** اقتصادی اسلام را می توان در سه محور **تعیین خطوط کلی نظام اقتصاد اسلامی**، **تعیین سیاست های اقتصادی** و **ارزش داوری نسبت به کارکرد نظام اقتصادی** خلاصه کرد.

✓ **نکته:** از نگاه برخی پژوهشگران، سیاست های اقتصادی براساس مکتب اقتصادی در قالب نظام اقتصادی تدوین می شود. بر اساس این رویکرد، مکتب اقتصاد اسلامی خطوط کلی تنظیم امور اقتصادی در راستای عدالت را تعیین می کند و رویکرد اجرایی ندارد. در مقابل، نظام اقتصادی رویکرد اجرایی و عملیاتی دارد و در آن سیاست های اقتصادی ترسیم می شود.

علم اقتصاد اسلامی از یک سو به **تبیین قانونمندی های رفتار عاملان اقتصادی** و از سوی دیگر به **تبیین کارکرد نظام اقتصادی** می پردازد.

• علم اقتصاد اسلامی عهده دار **تبیین و پیش بینی آثار سیاست های اقتصادی** نیز می باشد. این بررسی به سیاست گذاران اجازه میدهد که برداشت کامل تری از آثار سیاست های اقتصادی بر رفتار و عملکرد نظام اقتصادی داشته باشند.

مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی

19

رابطه متقابل مکتب و علم اقتصاد اسلامی

✓ **مکتب اقتصادی اسلام** عهده دار تعیین ارزش های مورد قبول در اقتصاد اسلامی (کارکرد ارزیابانه) و ارائه توصیه ها و تجویزهای اقتصادی مشتمل بر توصیه های ساختاری و سیاستی (کارکرد توصیه گرانه) است.

✓ **علم اقتصاد اسلامی** وظیفه تبیین و پیش بینی رفتارهای اقتصادی افراد و تحلیل کارکرد سیاست های اقتصادی را دارد. براساس این می توان رابطه ای متقابل بین مکتب و علم اقتصاد اسلامی در نظر گرفت.

❖ مکتب اقتصادی اسلام نیز بر مطالعات علم اقتصاد اسلامی اثرگذار است. ارزش داوری ها در مکتب اقتصادی اسلام به عنوان پیش فرض نظریات علمی اقتصاد اسلامی ظاهر می شوند.

❖ یافته های علم اقتصاد اسلامی از یک سو می تواند **مؤید توصیه های ثابت اسلام برای تدبیر امور اقتصادی و حل مشکلات اقتصادی** باشد. از سوی دیگر، به **طراحی ساختارها، نهادها و سیاست ها براساس توصیه های ثابت اسلام و مبانی ارزشی اقتصاد اسلامی** کمک می کند.

مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی

20

امکان و شرایط تحقق علم اقتصاد اسلامی

شهید صدر، شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی را به اجرا شدن **مکتب اقتصادی اسلام** در جامعه وابسته می‌داند.

- با تأمل بیشتر در دیدگاه شهید صدر می‌توان دریافت که ایشان شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی را منوط به تحقق چارچوب‌های نهادی اثرگذار بر رفتار اقتصادی می‌داند.
- بخش **ثابت** مکتب اقتصادی، بیان‌کننده چارچوب‌های ساختاری اقتصاد می‌باشد. مواردی همچون **مالکیت مختلط**، و **آزادی در کادر محدود**، از جمله چارچوب‌های **نهادی** مورد نظر **مکتب اقتصادی اسلام** است. این قالب بندی‌ها بخشی از ساختارهای نهادی پیشنهادی اسلام برای حل مشکلات اقتصادی را بیان می‌کنند.
- ایجاد ساختارهای ثابت و بررسی‌های علمی، می‌تواند زمینه‌ساز ارائه سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصادی در رویکرد اسلامی (بخش متغیر مکتب اقتصادی اسلام) نیز باشد.

از نظر شهید صدر تحلیل‌های **عینی** علم اقتصاد همواره در بستر ساختارهای مکاتب اقتصادی (دست‌کم در قالب مدل فرضی) صادق‌اند. از این دیدگاه می‌توان با عنوان **وابستگی ساختاری معرفت اقتصاد اسلامی به مبانی ارزشی و ساختارهای نهادی اسلامی** یاد کرد.

- از نگاه ایشان، شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی مشروط به تحقق (عینی/فرضی) مکتب اقتصادی اسلام در جامعه است.

امکان و شرایط تحقق علم اقتصاد اسلامی

در نگاه شهید صدر، مشروط بودن علم اقتصاد اسلامی به تطبیق خطوط مکتب اقتصادی بر جامعه حاکی از **وابستگی قانونمندی‌های رفتاری به ساختارهای نهادی پذیرفته شده در جامعه** از جمله ساختار حقوق مالکیت، و آزادی است؛ **ساختارهایی که نشان از شیوه‌ای است که افراد جامعه برای اداره جامعه می‌پذیرند.**

- به نظر شهید صدر، ضرورتی برای تحقق عینی خطوط مکتب اقتصاد اسلامی (با ساختارهای نهادی اقتصاد اسلامی) در جامعه نیست. وجود این ساختارها را می‌توان پیش‌فرض گرفت و بر اساس آن تحلیل علمی در اقتصاد اسلامی را به روش فرضی - قیاسی ارائه کرد.

✓ **نکته:** رشد دانش اقتصاد را نمی‌توان به فاصله گرفتن از ذات‌گرایی و پذیرش نام‌گرایی مستند کرد. گذشته از آنکه استفاده از روش **فرضیه‌ای - استنتاجی** نیز تلازمی با نام‌گرایی ندارد. از این رو، ادعا که اقتصاد اسلامی به واسطه مبتنی بودن بر ذات‌گرایی مورد پذیرش در معرفت‌شناسی اسلامی، امکان رشد و توسعه ندارد، **پذیرفتنی نیست.**

- اقتصاد اسلامی می‌تواند حتی با پذیرش ذات‌گرایی از روش‌هایی همچون روش فرضیه‌ای قیاسی برای نظریه پردازی استفاده کند.

رویکردهای اثباتی و هنجاری در اقتصاد اسلامی

دوگان **مکتب و علم** اقتصاد اسلامی شهید صدر شباهت زیادی به دوگان اقتصاد **هنجاری** - **اثباتی** دارد.

- اقتصاد **هنجاری** حاوی ارزش داوری و اقتصاد **اثباتی** عاری از آن و تنها مشتمل بر توصیف و تبیین عینت اقتصادی دانسته می شود.
- مکتب اقتصادی مورد اشاره شهید صدر را **نمی توان** به شکل **کامل** بر اقتصاد هنجاری (اقتصاد ارزیابانه) تطبیق کرد.
 - مکتب اقتصادی به این دلیل که به ارزش داوری بر مبنای ارزش عدالت می پردازد، همانند اقتصاد هنجاری است، در مقابل، مکتب اقتصادی به این دلیل که به دنبال ارائه روش حل مشکلات اقتصادی است، به اقتصاد کاربردی یا سیاستی (اقتصاد توصیه گرانه) پیشنهادی جان نویل کینز نزدیک می شود.
- اگر پذیرفته شود که مکتب اقتصادی اقدام به ارائه توصیه های ساختاری و سیاستی براساس ارزش داوری های صورت گرفته و یافته های علم اقتصاد اسلامی می کند، مکتب اقتصادی مشتمل بر دو بخش **اقتصاد هنجاری** (اقتصاد ارزیابانه) و **اقتصاد تجویزی** (اقتصاد توصیه گرانه) خواهد بود.

پذیرش تفکیک مکتب و علم اقتصاد اسلامی یا تمایز اقتصاد اسلامی اثباتی و هنجاری به معنای نفی ارزش باری نظریات اقتصادی حتی در نظریات علم اقتصاد اسلامی نیست.

رویکردهای اثباتی و هنجاری در اقتصاد اسلامی

ارزش باری نظریات اقتصاد اسلامی:

- ✓ اثرپذیری انتخاب فعالان اقتصادی از ارزش های اسلامی فردی و اجتماعی (هنجارهای جامعه اسلامی)
 - ✓ ورود ارزش های اسلامی در تحلیل اقتصادی از کانال ارزش های مورد قبول متقاضیان تحلیل های اقتصادی در جامعه اسلامی
 - ✓ ورود ارزشها در تحلیل اقتصادی از طریق ارزش های مورد قبول اقتصاددانان مسلمان به عنوان تحلیلگر یا اقناع کننده
- پژوهشگران اقتصاد اسلامی با پذیرش فرضی همچون عقلانیت اسلامی، ارزش های اسلامی را وارد نظریات اقتصاد اثباتی اسلامی می کنند.

در تحلیل شهید صدر در مورد چارچوب مکتبی اقتصاد اسلامی به ابعاد روحی و فکری (اخلاق یا فرهنگ) به عنوان عوامل اثرگذار بر رفتار اقتصادی اشاره شده است.

ماهیت قوانین و سنن الهی در اقتصاد اسلامی

اقتصاددانان مسلمان با نقد نفوذ طبیعت گرایی در تفسیر قوانین اقتصادی، به سنت های الهی حاکم بر جهان و از جمله اقتصاد توجه دارند. **نظام سنت های الهی**، مجموعه ای از قوانین علمی است که خداوند بر جهان هستی حاکم کرده است.

- برخی از این سنت ها **سنت های تکوینی غیر ارادی** و برخی **سنت های اجتماعی** می باشند.

- ✓ **سنت های تکوینی غیر ارادی** همان قوانین حاکم بر هستی است که در دل کائنات و ذرات هستی جریان دارد همچون: **سنت هدایت عمومی موجودات**، **سنت طغیان و سنت تغییر**.
- ✓ **سنت های اجتماعی** در قالب گزاره (الف) آنگاه (ب) بیان می شود که در آن (الف) رفتار انسان یا جامعه انسانی و (ب) اثر این رفتار در جامعه است همچون: **سنت شکر**.

سنت ها و قانونمندی ها الهی **حتمی** است و براساس اراده خداوند متعال عمل می کنند؛ چه ما از آن آگاهی داشته باشیم و چه از آن اطلاعی نداشته باشیم. نکته مهم در این سنت ها توجه به بعد فرامادی آنهاست.

شاید بتوان گفت که قوانین و سنن الهی نیز در زمره **قواعد تمایل** قرار می گیرند که **تحقق آنها منوط به شرايطی است**.

- یکی از شرایط تحقق یک سنت آن است که سنت های حاکم (مسلط) بر آن عملی نشود
- اگر سنت های الهی نیز به شکل قوانین الهی با افزودن قید ثبات سایر شرایط بازتعریف شوند، اثر یک سنت مشروط به آن است که دیگر سنت ها اثر آن را خنثی نکنند.

ابزار و منابع شناخت در اقتصاد اسلامی

منابع اجتهاد

منابع مورد استفاده برای استنباط احکام اقتصادی و همچنین جهت گیری ها و سیاست های اقتصاد اسلامی به روش اجتهادی شامل **قرآن**، **سنت**، **عقل** و **اجماع** می شود.

- قرآن مهمترین منبع استنباط اجتهادی است که صدور آن قطعی است
- سنت به مفهوم قول، فعل و تقریر معصومان (علیهم السلام) دومین منبع استنباط اجتهادی است. در اصول فقه، خبر یا روایت، نشان از قول معصوم است. خبر به دو نوع **مسند** و **مرسل** و همچنین **خبر واحد** (نقل شده از طرف یک روای) و **خبر متواتر** (نقل شده از سوی چند روای) تقسیم می شود.
- اجماع در اصطلاح فقه شیعه به معنای اتفاق نظر فقهای شیعه بر حکمی از احکام، به گونه ای است که کاشف از نظر معصوم (ع) باشد.
- عقل منبع مستقلی برای تشریح و قانونگذاری شرعی نیست. منبع بودن عقل برای احکام شرعی به این معناست که عقل در کشف احکام شرعی از کتاب و سنت استفاده می کند. اعتبار عقل از جهت کاشفیت از حکم شرعی است.
- استفاده از منابع اجتهاد تنها به استخراج احکام اقتصادی اسلام اختصاص ندارد. پژوهشگران مسلمان می توانند از این منابع برای استنباط جهت گیری ها و سیاست های اقتصادی در رویکرد اسلامی استفاده کنند

ابزار و منابع شناخت در اقتصاد اسلامی

جایگاه عقل و نقل در اقتصاد اسلامی

در اقتصاد اسلامی منابع شناخت به **حواس ظاهری**، **عقل** و **شهود** محدود نیست. در کنار این منابع، **ادله نقلی** **مشمول بر قرآن مجید** و **احادیث معتبر** پیامبر اعظم (ص) و امامان معصوم (ع) نیز از جمله منابع شناخت به شمار می آیند.

- **شهود** منبع علم حضوری است که از آن به عنوان حس باطنی یاد می شود. **حس**، **عقل** و **ادله نقلی** نیز به عنوان **منبع علوم حصولی** یاد می شوند.
- عقل به عنوان مهم ترین منبع معرفتی انسان به قسم **عقل نظری** و **عملی** تقسیم می شود، **عقل نظری** منبع درک هست ها و نیست ها و **عقل عملی** منبع درک بایدها و نبایدها است.
- در میان کارکردهای عقل مهمترین آنها **استدلال** است که معتبرترین آن **برهان** است؛ «**برهان** استدلالی است که هم از نظر محتوا و هم به لحاظ شکل و چینش مقدمات آن، یقینی باشد».
- در کنار عقل، **حس** و **شهود**، **وحی** و **الهام** از جمله منابع اقتصاد اسلامی به شمار می آیند.
- محتوای وحی و الهام در قالب ادله نقلی یعنی قرآن و حدیث، در اختیار پژوهشگران اقتصاد اسلامی قرار گرفته است.

ملاک اعتبار معرفت اقتصاد اسلامی

واقع گرایی در اقتصاد اسلامی

- ✓ فیلسوفان مسلمان به طور معمول از واقع گرایی دفاع میکنند و معرفتی را صادق میدانند که **مطابق با واقع** باشد.
- ✓ شهید صدر در کتاب اقتصادنا از رویکردی **واقع گرایانه** در اقتصاد اسلامی دفاع می کند که آن را واقع گرایی اصلاحی مینامیم.
- ✓ اقتصاد اسلامی، انقلابی در جهت تغییر اقتصاد فاسد به اقتصاد سالم است و تبیین عینی واقعیت نیست. **اقتصاد اسلامی** از این جهت شبیه **مکتب اقتصاد سرمایه داری** است که در پی تغییر واقعیت نه تبیین واقعیت است.
- ✓ شهید صدر این دیدگاه را در **مقابل دیدگاه ماتریالیسم تاریخی** قرار می دهد. ماتریالیسم اندیشه اقتصادی را محصول تغییرات عینیت اقتصادی و به صورت خاص تغییر در مالکیت ابزار تولید میدانند.
- ✓ اقتصاد اسلامی همانند اقتصاد مارکسیستی اندیشه اقتصادی را نتیجه مرحله معینی از تاریخ بشر نمی داند؛ بلکه اندیشه ای می داند که **به دنبال تغییر واقعیت است**. جهت تغییر از سمت اندیشه به سمت واقع است.
- ✓ تاکید شهید صدر بر **کارکرد اقتصاد اسلامی** در تغییر واقعیت اقتصادی به معنای نفی کارکرد نظریات اقتصادی در تبیین و پیش بینی واقعیت نیست. به نظر ایشان، علم اقتصاد اسلامی می تواند **کارکرد تبیینی** داشته باشد؛ مشروط به آنکه اصول مکتب اقتصادی اسلام در جامعه عملیاتی شود و پس از آن پژوهشگران بتوانند پدیده های واقعی را ثبت کنند و به کشف قوانین عام دست بزنند.

ملاک اعتبار معرفت اقتصاد اسلامی

ملاک توجیه نظریات اقتصاد اسلامی

- بسیاری از پژوهشگران اقتصاد اسلامی بر ضرورت بنا نهادن نظریات اقتصاد اسلامی بر مبانی اسلامی تاکید می کنند. که این همان میناگروی است.
- در نظریه **مینا گروی** مجموعه باورهای انسان به دو دسته باورهای **پایه** و **غیر پایه** تقسیم می شوند و توجیه باورهای غیر پایه به صورت **مستقیم** یا **غیرمستقیم** از طریق باورهای پایه انجام می شود .
- آیا میتوان همه همه گزاره های علم اقتصاد اسلامی را به گزاره های بدیهی پایه ارجاع داد؟ (**چالش ابنتا**) پژوهشگران فلسفه اسلامی در پاسخ به چالش ابنتا بر امکان پذیر بودن برگرداندن گزاره های نظری به بدیهی تاکید می کنند .
- چالش ابنتا در اقتصاد اسلامی را می توان از سویی با توجه به تفکیک مقام کشف (تولید) و مقام داوری (توجیه) نظریات و از سوی دیگر با توجه به تمایز انواع مبانی برطرف کرد.

ملاک اعتبار معرفت اقتصاد اسلامی

ملاک اسلامی بودن نظریات اقتصاد اسلامی

یکی از پرسش های مهم در معرفت شناسی اقتصاد اسلامی تعیین ملاک اسلامی بودن معرفت اقتصادی است.

ملاک	تعریف اقتصاد اسلامی
اسلامی بودن موضوع	دانشی که به مطالعه رفتار انسان مسلمان/جامعه اسلامی می پردازد
اسلامی بودن منبع	دانشی که از منابع اسلامی (عقل و نقل) گرفته شده است
مسلمان بودن	دانشی که پژوهشگران مسلمان است
اسلامی بودن غایت	دانشی که به دنبال دانشی است که به تبیین اهداف نظام اقتصادی اسلام از جمله فلاح است بیان کننده اصول و ضوابط اسلامی فعالیت اقتصادی است. بیان کننده رویکرد اسلام در تحلیل مشکلات اقتصادی و راه حل های آن (برگرفته از منابع اسلامی) و با دیدگاه اسلام در مورد حقوق مالکیت تخصیص منابع، توزیع درآمد و بازتوزیع ثروت را بیان می کند.

نتیجه گیری

- ❑ مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی به ماهیت شناخت ها در اقتصاد اسلامی ، شرایط تحقق ، منابع و ملاک اعتبار آن مرتبط است .
- ❑ تحقیق درمورد منابع معرفت شناختی اقتصاد اسلامی می تواند به پژوهشگران این آگاهی را بدهد که نظریات اقتصاد اسلامی چگونه از نظریات اقتصاد متعارف متمایز می شوند
- ❑ سنخ شناسی نظریات اقتصاد اسلامی و اقتضائات آن نیز بخشی از مباحث معرفت شناسی اقتصاد اسلامی را به خود اختصاص می دهد
- ❑ تفکیک مکتب و علم اقتصاد اسلامی از جمله پیکربندی های صورت گرفته در مورد اقتصاد اسلامی است
- ❑ در این فصل برای تعیین مبانی معرفت شناختی اقتصاد اسلامی بین چهار زمینه شرایط ، منابع ، ماهیت و اعتبار شناخت ها در اقتصاد اسلامی تفکیک شد
- ❑ تبیین مبانی در این چهار عرصه مستلزم پاسخ گویی به پرسش هایی در زمینه ماهیت معرفت اقتصاد اسلامی ، هویت ارزشی آن ، ملاک اسلامی بودن ، خصایص ساختاری شناخت ها، منابع شناخت ،نسبت شناخت ها با واقعیت و ملاک اعتبار شناخت ها در اقتصاد اسلامی می باشد.
- ❑ مکتب اقتصادی اسلام بیان کننده اصول کلی حاکم بر ساختارهای نهادی اقتصاد اسلامی از جمله ساختار حقوق مالکیت و مدیریت اقتصاد جامعه اسلامی است

نتیجه گیری

- ❑ با توجه به اینکه اقتصاد اسلامی به دنبال اصلاح واقعیت فاسد اقتصادی است، بخشی از نظریات مکتب اقتصاد اسلامی و یا علم اقتصاد اسلامی را باید نظریاتی تشکیل دهد که چگونگی سیاست گذاری اقتصادی برای گذر از وضع موجود و رسیدن به وضع مطلوب را مشخص کند.
- ❑ نظریات اقتصاد اسلامی هم از جهت ورود ارزش ها در متغیرهای اقتصادی و انتخاب موضوع تحقیق، و هم از جهت ورود ارزش های نظریه پرداز در نظریه ارزش بار اند
- ❑ اثر پذیری نظریه اقتصاد اسلامی از ارزش های مورد قبول نظریه پرداز به صورت خاص در حوزه سیاست گذاری اقتصادی اهمیت زیادی دارد
- ❑ عدول از مکتب اخلاق هنجاری مطلوبیت گرایی و پذیرش رویکردی اسلامی میتواند چگونگی ارزیابی سیاست های اقتصادی و رتبه بندی طرح های اقتصادی را تحت تاثیر قرار دهد.
- ❑ هر چند تحقق نظریات اقتصاد اسلامی وابسته به پذیرش نام گرایی و رد ذات گرایی نیست ؛ این امر نیازمند ایجاد ساختارهای نهادی متناسب مبتنی بر اصول مکتب اقتصاد اسلامی است.
- ❑ هنگامی که ساختار حقوق مالکیت براساس اصولی همچون مالکیت مختلط، آزادی در کادر محدود و عدالت اجتماعی باشد، تجزیه و تحلیل رفتار عاملان اقتصادی در این ساختار می تواند زمینه را برای طراحی ساختارهای متغیر و سیاست های اقتصادی فراهم کند. این امر به معنای طراحی بخشی از ادبیات مکتب اقتصادی اسلام مرتبط با حوزه منطقه الفراغ اقتصاد اسلامی است.

نتیجه گیری

- ❑ اقتصاد اسلامی به واسطه تکثر منابع شناختی (عقل، وحی و تجربه) می تواند از یافته های وحیانی در کنار یافته های عقلانی و تجربی برای تدوین نظریات و مدل های اقتصادی استفاده کند
- ❑ صدق نظریات اقتصاد اسلامی از یک سو وابسته به تطابق با یافته های وحیانی و از سوی دیگر منوط به تطابق با واقعیت های بیرونی جامعه اسلامی است
- ❑ آنچه از آن با عنوان واقع گرایی اصلاحی در اقتصاد اسلامی یاد شد مشابه رویکرد واقع گرایی انتقادی است که نه تنها به دنبال فهم واقعیت فاسد اقتصادی موجود است، بلکه به دنبال اصلاح آن و رفتن به سمت واقعیت اقتصادی مطلوب است
- ❑ برای موجه سازی نظریات اقتصاد اسلامی باید این نظریات را بر مبنایی قابل اعتماد بنا کرد.
- ❑ مبنایی یاد شده می تواند کارکرد تولیدی، جهت دهندگی یا زمینه سازی برای تولید نظریات اقتصاد اسلامی داشته باشد.